

'Getrouwe broederschap': Organisatie en acties van arbeiders in pre-industrieel Holland *

R. M. DEKKER

Op 1 oktober 1691 verhoorde de schout van Amsterdam de droogscheerdersknecht Hendrick Carstense. Hij was gearresteerd tijdens een betoging van droogscheerdersknechts op de Dam. De schout toonde zich geïnteresseerd in de achtergronden van deze rumoerige bijeenkomst. Het bleek dat de droogscheerders al enkele dagen verwickeld waren in een conflict met hun werkgevers. De knechts hadden een vergadering gehouden, waarop was besloten in staking te gaan om hun eis voor loonsverhoging kracht bij te zetten. Toen het stakingsparool was uitgegaan, maakten de knechts een rondgang door de stad, om degenen die doorwerkten te dwingen het werk neer te leggen. Deze mars eindigde in een demonstratie voor het stadhuis, waaraan door de schoutsdienaren met harde hand een einde was gemaakt. Hendrick Carstense werd als leider beschouwd en ingerekend. Uit de actie sprak een grondige voorbereiding, en daarom vroeg de schout 'wat ordre daer onder de droog-scheerdersgasten is'. De knecht legde uit dat als de droogscheerders tijdens een vergadering eenmaal een besluit hadden genomen, degenen die zich daar niet aan hielden 'vuyl' werden verklaard. Die vuilverklaring, zo voegde hij eraan toe, kon men later alleen afkopen ('sich suyveren') met een daalder of een pint jenever of brandewijn. Met andere woorden, degenen die zich aan de onderlinge solidariteit onttrokken, werden uit de groep gestoten, al kon die stigmatisering weer worden afgekocht. Het is de eerste vermelding van de term 'vuil verklaaren' in Hollandse bronnen, en de betekenis wijkt weinig af van de hedendaagse ¹.

De Amsterdamse droogscheerders vormden in de zeventiende eeuw een hechte sociale groep, waarin niet alleen de schout toen, maar ook een historicus thans slechts met moeite kan doordringen. In dit artikel wil ik proberen te achterhalen hoe de arbeiders in pre-industrieel Holland stakingen en andere acties organiseerden. Geografisch is dit onderzoek beperkt tot de provincie Holland, en in de tijd van 1372, het jaar van de eerste gedocumenteerde actie, tot 1800. We kunnen twee fasen onderscheiden. De eerste loopt van 1372 tot circa 1600 en is een periode waarin de gangbare actievorm de 'uitgang' is en de meest strijdbare arbeiders de vollers zijn. In de tweede fase, van circa 1600 tot 1800, zijn de gangbare ac-

* Met dank aan Ad Knotter, Florence Koorn, en Lotte van de Pol voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel.

1 Gemeentearchief (GA) Amsterdam, Rechterlijk Archief (RA) 337, f. 84v-88, 95, 102, 128. Met dank aan dr. S. Faber en dr. P. Spierenburg voor het beschikbaar stellen van hun onderzoeksmateriaal.

tievormen de werkstaking, de 'courtvergadering' en de vuilverklaring, terwijl de droogscheerders nu de meest strijdbare groep vormen. Voor de eerste periode hebben we alleen informatie over arbeiders in de textielindustrie, voor de tweede periode ook over enkele andere beroepsgroepen.

DE 'UITGANG'

De eerste informatie over arbeidersprotest in Holland dateert uit de veertiende eeuw. De acties hebben dan al een eigen vorm de 'uitgang'. Een uitgang hield in dat arbeiders het werk neerlegden en de stad verlieten, om alleen terug te keren wanneer aan hun loon- en andere eisen tegemoet was gekomen. Die eisen konden gericht zijn tegen de werkgevers of tegen het stadsbestuur. Behalve de term 'uutganc' wordt in bronnen uit de veertiende tot zestiende eeuw gesproken over 'uutlopinge' en 'ruminge'.

De vollers gebruikten de uitgang regelmatig als actiewapen. Vollen is het doen verviltlen van wol. Dit gebeurde door de stof in kuipen met bijtende vloeistof te kneden door erop te trappen. Het was zwaar en onaangenaam werk, maar het nam een essentiële plaats in bij de produktie van laken. Vollers waren loonarbeiders in dienst van een drapenier. De drapenier was een ondernemer die het hele produktieproces van ruwe wol tot wollen stof financierde en organiseerde. De lakenindustrie kende dus een kapitalistisch karakter, dit ondanks enkele middeleeuwse aspecten zoals verplichte produktiebeperkingen.

Uitgangen van vollers vonden in Leiden plaats in 1372, 1391, 1435, 1443, 1478² en in Amsterdam in 1459 en 1473³. In Haarlem vond in 1472 een uitgang plaats⁴, en in Den Haag in 1452, 1460 en 1477⁵. De Leidse vollers vertrokken naar Haarlem (in 1435), naar Utrecht (in 1443) en naar Gouda (in 1478). De Haarlemse vollers gingen naar Kampen. De bedoeling was buiten het bereik van het stedelijk gerecht te zijn, en bij voorkeur ook buiten het bereik van de landsheer.

De Leidse uitgang van 1478 is het best gedocumenteerd, omdat de briefwisseling tussen de vollers en het Leidse stadsbestuur bewaard is gebleven. Deze begint met een lijst met 34 eisen van de vollers. Pas na bijna drie maanden van onderhandelingen tussen de drie partijen, stadsbestuur, drapeniers en vollers, keerden de vollers terug. Uit de brieven van de vollers spreekt een grote zelfbewustheid. Zij refereer-

2 N. W. Posthumus, cd., *Bronnen voor de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid* (6 dln., 's-Gravenhage, 1910-1922), (LTN) I, no. 15, 27, 28, 122, 130, 154-158, 508-524, 527-529. Zie ook: N. W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie* (2 dln., 's-Gravenhage, 1908-1939).

3 J. G. van Dillen, ed., *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam, 1512-1672* (3 dln., 's-Gravenhage, 1929-1974) no. 1214, 1216.

4 GA Haarlem, stad (inventaris Enschede) I, no. 190, 236, vgl. 442.

5 H. E. van Gelder, 'De 'Draperye van den Haag'', *Jaarboek Die Haghe* (1907) 229-351, 259 en 262. In Schiedam was het maken van 'uutganc' bij keur verboden, zie: J. van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten* (Assen, 1978) 350.

den aan de uitgangen 'die onse voirvaders gedaen hebben'. Deze uitdrukking is van belang: de vollers wisten dat ze een actiewapen hanteerden dat reeds eerder was beproefd, en zij waren zich ervan bewust te handelen binnen een traditie van arbeidersprotest.

Een uitgang verliep volgens een vast patroon. Zo was het gebruikelijk dat de vollers, zodra ze de stad verlaten hadden, gratie bedongen als eerste voorwaarde voor hun terugkeer. Dat was begrijpelijk, want het neerleggen van het werk werd gezien als contractbreuk en was verboden. Er werden te Leiden regelmatig vollers wegens deelname aan, of beramen van, uitgangen veroordeeld. In 1372 werden bijvoorbeeld vijf vollers veroordeeld tot verbanningsstraffen. In 1391 werd de strafmaat voor het meedoen aan een uitgang gesteld op twee jaar ban. In 1447 volgde een bedreiging met de doodstraf⁶. Die straf werd enkele jaren later uitgesproken over twee vollers na een poging tot uitgang in 1455. Dit vonnis werd slechts dankzij een gratieverzoek van 'devote priesteren' en 'eerbaere vrouwen' omgezet in te pronkstelling en eeuwige verbanning⁷.

Niet altijd slaagden de vollers erin een uitgang te organiseren. In 1447 kwam men niet verder dan een vergadering buiten de stad, in Leiderdorp⁸. Ook in 1455 bleef het bij een 'opsette'⁹. In 1470 bood vastenavond een goede gelegenheid voor een aantal vollers een vergadering te houden, terwijl hun vakbroeders meededen met 'hoir feeste van den steeckspul'. Er werd besloten niet meer aan het werk te gaan 'wat dan dair vorder uut rysen mochte, het wair van uitgange of anders'¹⁰. Dit laatste laat zien dat het neerleggen van het werk voorop stond. Het verlaten van de stad was slechts een logische stap verder, met als voordeel dat men zich buiten het rechtsgebied van de stad begaf.

We hebben bovendien informatie over stakingen van andere beroepsgroepen, waarvan alleen de Amsterdamse wevers in 1523 erin slaagden een uitgang te organiseren¹¹. In Leiden hadden met name de ververs de reputatie van opstandigheid. De vollers schreven in 1478 vanuit Gouda zelfs dat de ververs in het verleden nog 'meer rebel' waren geweest dan zichzelf¹². Tot een uitgang besloten de ververs echter nooit. Hun eerste actie vond plaats in 1462, en nam de vorm aan van een werkstaking. De ververs zeiden dat ze met werken stopten, omdat 'sy voir dat Ioen niet verwen en wouden, sy en wouden meer hebben'¹³. Eenzelfde formulering vinden we in 1476¹⁴. Ook van de kant van de werkgevers werd klare taal gesproken. In

6 *LTN* I, no. 188.

7 *Ibidem*, no. 280, vergelijk 281 en 282.

8 *Ibidem*, no. 187.

9 *Ibidem*, no. 280.

10 *Ibidem*, no. 412, 470.

11 Van Dillen, *Bronnen*, I, no. 73.

12 *LTN* I, no. 508, 620. Aan Delftse wevers werd in de eerste helft van de vijftiende eeuw verboden 'sameninghe' te maken, zie E. M. A. Timmer, *Knechtsgilden en knechtsbossen in Nederland. Arbeidersverzekering in vroeger tijden* (Haarlem, 1913) 7.

13 *Ibidem*, no. 335.

14 *Ibidem*, no. 479, 598.

1478 zeiden de drapeniers tegen de vollers: 'ghy suit nemen pennynge na onser méninge, oft ghy moget te winter honger lyden'¹⁵. Tijdens een van hun laatste acties, in 1619 te Leiden, legden de vollers het werk neer 'omme met die middel te obtineren verhoginge van loon'¹⁶. Arbeiders en werkgevers zagen hun verhouding niet als traditioneel-patriarchaal, maar zuiver zakelijk. Arbeid werd door beiden uitgedrukt in geldswaarde.

Het is duidelijk dat de acties een georganiseerd karakter hadden. Al in de eerste vermelding van arbeidsonrust in Leiden, in 1372, wordt gesproken van de 'yenchede' (vereniging of samenwerking) onder de vollers. Toen de ververs in 1462 het werk neerlegden, constateerde de schout dat dit alleen kon zijn gebeurd met voorbedachten rade¹⁷. De actie van de vollers te Amsterdam in 1459 werd aangeduid als 'conspiraci', die te Leiden in 1621 als 'collusie (= heimelijke verstandhouding) om nyet te wercken', en als 'complotterie'¹⁸. De stakingsactie van de Leidse wevers in 1545 werd genoemd 'conspiratie ofte monopolye'¹⁹.

De voorbereiding van acties gebeurde in vergaderingen, die verboden waren en dus in het geheim werden gehouden. Grote bijeenkomsten vonden vaak plaats buiten de stad en doorgaans in de open lucht²⁰. Over de gang van zaken bij deze vergaderingen is uit de periode voor circa 1600 weinig of niets bekend, maar uit de zeventiende en achttiende eeuw is meer informatie beschikbaar.

De arbeiders beseften dat onderlinge solidariteit een voorwaarde was om een actie te doen slagen. De solidariteit moest echter meer dan eens met harde hand worden afgedwongen. Dit blijkt uit het feit dat te Leiden in 1443 de vollers die 'iets misdaan hadden' tegen degenen die geweigerd hadden de stad te verlaten, werden uitgesloten van gratie²¹. Tijdens hun staking in 1537 riepen de Leidse wevers 'indien yemant van hemlyuden ghing weven, men soude omme gaen ende snyden zijn werck an tweeën'²². Zulke dreigementen hadden het gewenste effect, want in 1545 constateerde het Leidse stadsbestuur dat ook werkwillige wevers aan een actie meededen 'doer vrese dat de fame van eenige gespreet wordt, zoe wye te wercke gaet'²³.

De eerste fase van de geschiedenis van het arbeidersprotest in Holland wordt vooral gekenmerkt door de grote actiebereidheid van de vollers in de vijftiende eeuw, waarbij veelvuldig gebruik wordt gemaakt van de uitgang als actiewapen. Hoewel bij de wet verboden, kon een uitgang zeker succes hebben. De Haarlemse uitgang van 1472 is daarvan een goed voorbeeld. Het is merkwaardig dat uitgangen

15 *Ibidem*, no. 508, 621.

16 *LTN IV*, no. 19.

17 Vergelijk noot 13.

18 *LTN IV*, no. 87.

19 *LTN II*, no. 1076.

20 De Leidse wevers kwamen in 1537 binnen de stad bijeen, *LTN II*, no. 1004. In 1621 kwamen de Leidse vollers bijeen 'in seeckere huys', *LTN IV*, no. 87.

21 *LTN I*, no. 157.

22 *LTN II*, no. 1004.

23 *Ibidem*, no. 1076.

of andere acties van vollers na circa 1500 nauwelijks meer voorkwamen. De laatste gedocumenteerde acties zijn stakingen te Amsterdam in 1562, en te Leiden in 1619 en 1621. De actie in 1619 had niets meer gemeen met het zelfbewuste optreden dat de vollers ruim een eeuw eerder ten toon spreidden. Ze trokken door de straten, voorzien van een vaandel, gemaakt van een blauw schort en een tonnetje dat als trommel diende. Dit leek meer de wijze waarop in die tijd deelnemers aan een oproer optraden. De actie werd door de Leidse burgemeesters dan ook terecht afgedaan als 'straetrumoer'²⁴.

Deze ontwikkeling had verschillende oorzaken. In de eerste plaats was de zestienste eeuw voor de Hollandse lakenindustrie een periode van achteruitgang. Op zichzelf hoeft dit niet tot afnemende actiebereidheid te leiden, maar ook het fabricageproces veranderde. Het vollen gebeurde steeds meer mechanisch met door wind of paardekracht aangedreven molens. Bovendien ging men rond 1600 een ander soort laken produceren, een lichtere kwaliteit. Het is typerend voor de ondergang van de vollers als arbeiderselite, dat zij rond 1620 als laatste toevlucht massaal voor een soldatenbestaan kozen²⁵. 'Omscholing' was voor deze vollers ondenkbaar, want de heersende mentaliteit en de wijze waarop arbeiders een vak leerden, verzetten zich hiertegen.

DE LAATSTE UITGANGEN

Rond 1600 had zich een nieuwe arbeiderselite aangediend, de droogscheerders. Droogscheerders voerden de laatste bewerking uit die een laken onderging, waarbij ze de losse draadjes uit de geweven stof knipten. Dit was precisiewerk, en het was ook zwaar werk, want het vasthouden van het gereedschap vereiste kracht en was op den duur pijnlijk. Droogscheerders hadden een leertijd van vier jaar, en zij waren de best geschoolde arbeiders in de lakenindustrie. Hun werk was belangrijk, want het gaf de specifieke glans aan de stof. In de eerste helft van de zeventiende eeuw profiteerden de droogscheerders van de opbloei van de 'nieuwe' draperie.

De eerste keer dat wij iets van hen vernemen, is in 1591 te Amsterdam, al blijft de informatie beperkt tot het feit dat er dan een 'monopolye' van de knechts bestaat²⁶. In 1607 en 1608 hanteerden de droogscheerders een aloude actievorm: ze besloten tot een uitgang, al komt dat woord in de bronnen niet voor. In 1607 werd te Amsterdam een verbod uitgevaardigd tegen het 'courten', dat wil zeggen het vergaderen van droogscheerders. In september van het volgende jaar besloot de

24 LTN IV, no. 79. Vergelijk R. M. Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn, 1982) 65-95.

25 LTN IV, no. 87.

26 W. F. H. Oldewelt, 'De zelfkant van de Amsterdamse samenleving en de groei der bevolking', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXVII (1964) 39-56, 50 (GA Amsterdam, RA 280, f. 24). Volgens Oldewelt is dit het eerste voorbeeld van 'sociale woelingen' dat hem in de confessieboeken na 1578 onder ogen is gekomen.

Haarlemse kerkeraad de toelating als lidmaat van uit Amsterdam uitgeweken lakenbereiders op te schorten totdat hierover met de stadsbesturen van Amsterdam en Haarlem overlegd zou zijn. Een maand later werden de droogscheerders inderdaad toegelaten. Dit wekt de indruk dat wat als tijdelijke uitgang bedoeld was, over was gegaan in een permanente vestiging elders, althans van een aantal droogscheerders²⁷. Succes had de actie niet.

De eerste informatie over acties van Leidse droogscheerders dateert van mei 1637. Het betreft een werkstaking. Op 17 mei verordonneerde het stadsbestuur dat de stakende knechts weer aan het werk moesten gaan en dat werkwilligen niet mochten worden lastig gevallen. Dit soort zaken werd verboden op lijfstraf²⁸. De informatie over deze actie is schaars, en aanwijzingen dat het om een uitgang ging zijn er niet, maar in hun eerstvolgende grote actie, in 1643, grepen de Leidse droogscheerders wel degelijk terug op het voorbeeld van de vollers. Ze dreigden uit de stad te vertrekken, 'tenzy men haer meerder loon toevouge'. Enige knechts waren zelfs al vertrokken. Op 19 juni verzocht het stadsbestuur aan hun ambtgenoten van Haarlem, Amsterdam, Delft en Rotterdam dat in die steden de uitgeweken knechten geen werk zouden krijgen. In deze brief werd de actie bestempeld als 'meuyterie'. Hier noch elders valt de term uitgang, maar in feite was het dit wel. Kennelijk was dit woord uit het taalgebruik verdwenen; de laatste keer dat het, voorzover bekend, gebruikt werd, was in 1523. Als uitgang mislukte deze actie, want de meeste droogscheerders bleven binnen de stad, waar wel nog geruime tijd confrontaties tussen stakers en werkwilligen plaatsvonden²⁹.

Het is te begrijpen dat de droogscheerders tijdens hun eerste acties teruggrepen op de uitgangen van de vollers. Het hoeven overigens niet de Hollandse uitgangen te zijn geweest, waaruit zij hun inspiratie putten. In de eerste decennia van de zeventiende eeuw waren veel textielarbeiders afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden, en ook daar bestond een traditie van uitgang.

De voorwaarden die de uitgang in de veertiende eeuw tot een effectief wapen maakten, waren echter verdwenen. De vollers konden in de veertiende eeuw binnen korte tijd naar steden reizen die niet alleen buiten de rechtsmacht van de plaatselijke schout lagen, maar ook buiten die van de graven van Holland. In de veertiende en vijftiende eeuw waren de steden ook nog veel meer eikaars concurrenten, en vakbekwame arbeiders uit andere steden werden met open armen ontvangen. Tijdens de Republiek lag dit anders. Steden hadden er meer belang bij in de gehele provincie een klimaat van arbeidsrust te handhaven, de brieven die de stad Leiden in 1643 deed uitgaan bewijzen dit. Bovendien hadden de werkgevers, de lakenfabrikanten, zich sinds het begin van de zeventiende eeuw aaneengesloten,

27 GA Haarlem, Kerkeraad Hervormde Kerk resoluties dd. 21 september en 23 november 1608.

28 LTN IV, 391 noot 1.

29 LTN IV, no. 316, vergelijk 318. De jaren 1640-1650 waren onrustig in Leiden. Zie naast de door Posthumus uitgegeven bronnen ook GA Leiden RA 3-13, f. 204v, f. 211-212; RA 4-M, f. 24-28v, 31v-56v, 70-70v, 98v-99, 109-109v; LTN IV, no. 319: lees 1642 in plaats van 1643.

zowel provinciaal als landelijk. Zij bedreigden de uitgeweken knechts met uitsluiting en hielden een zwarte lijst van lastige droogscheerders bij³⁰. In deze omstandigheden had de uitgang, als logisch vervolg van een werkstaking, zijn zin verloren.

COURTVERGADERINGEN

De droogscheerders bleven wel regelmatig in vergaderingen bijeenkomen om over loon en arbeidsomstandigheden te praten. Tussen 1607 en 1710 werd dit te Amsterdam twaalf keer bij keur verboden³¹. Te Leiden zijn zulke vergaderingen gedocumenteerd voor de jaren 1643, 1700, 1716-1718, 1741, 1744³². In werkelijkheid waren zulke vergaderingen veel meer een regelmatig terugkerend verschijnsel dan deze cijfers suggereren. Dit kan onder meer worden afgelezen aan toevoegingen als 'naar ouder gewoonte', wanneer in stukken over zulke bijeenkomsten gesproken wordt. In Amsterdam kwam men doorgaans bijeen bij de Oude Brug. Van overheidswege was deze brug in 1527 aangewezen als de plaats waar werkzoekende arbeiders en werkgevers elkaar konden treffen³³. De Oude Brug was dus een arbeidersbeurs in de open lucht. In Leiden vonden de vergaderingen dikwijls plaats in 'vaantjes'. Vaantjes waren tapperijen, die vermoedelijk toch al door de droogscheerders in hun vrije tijd werden gefrequentieerd. De vergaderingen vonden als regel op zondag plaats.

30 N. W. Posthumus, ed., *Bescheiden betreffende de provinciale organisatie der Hollandsche lakenbereiders (de zgn. Droogscheerderssynode)* (Amsterdam, 1917) 155; *Idem, De nationale organisatie der lakenkoopers tijdens de Republiek* (Utrecht, 1927). Vergelijk, G. Kernkamp, 'De droogscheerderssynode', in: *Geschiedkundige opstellen uitgegeven ter eere van H. C. Rogge* (Leiden, 1893) 85-132.

31 Courtvergaderingen vonden met zekerheid plaats in 1616 (Van Dillen, *Bronnen*, II, no. 343), 1618 (*Ibidem*, no. 444), 1626 (*Ibidem*, no. 1057), 1631 (*Ibidem*, no. 1382), 1638 (*Ibidem*, III, no. 354), 1661 (*Handvesten ofte privilegiën ende octroyen, mitgaders willekeuren, costuimen, ordonnantiën en handelingen der stad Amstelredam* (3 dln., Amsterdam, 1748-1778) III, 1345, 1346, 1348), 1682 (*Ibidem*, 1349), 1691 (*Ibidem*, 1348-1350), 1692 (*Ibidem*, 1350) 1710 (*Ibidem*, 1351). In werkelijkheid hebben dergelijke acties in Amsterdam veel vaker plaatsgevonden, vermoedelijk ook in 1628 (Van Dillen, *Bronnen*, II, no. 1166) en 1633 (*Ibidem*, III, no. 61). Vergelijk Kernkamp, 'De 'droogscheerderssynode'', 105). We weten verder uit andere bronnen dan de keuren, dat kort na 1700 de meesters zich over het courten van hun knechts beklaagden bij het gerecht (GA Amsterdam, RA 687, no. 85). Uit een vonnis uit 1724 blijkt dat in dat jaar een droogscheerder andere knechts had opgeroepen 'dat zij op den volgende sondag buyten moesten koomen en also een courtvergadering aen te regten' (GA Amsterdam, RA 610, f. 219v). We weten tenslotte dat er in 1737 'enige beweging' was (GA Amsterdam, Gilden, 929), terwijl misschien ook in 1765 courtvergaderingen plaatsvonden (*Handvesten*, IV, 197; *Nederlandse Jaarboeken* (1765) 89-94). Van Dillen noemt een actie in 1744 (J. G. van Dillen, *Van rijkdom en regenten. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland* ('s-Gravenhage, 1970) 183), maar hij bedoelt waarschijnlijk de actie van katoendrukkers in dat jaar.

32 Vergelijk noot 29; R. M. Dekker, 'Arbeidsconflicten in de Leidse textielindustrie', in: H. A. Diederiks, e.a., *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Leiden, 1985) 69-87, 75-79.

33 Van Dillen, *Bronnen*, I, no. 120.

De vergaderingen hadden twee doeleinden. In de eerste plaats werden er conflicten tussen knechts en bazen, en tussen knechts onderling op informele wijze beslecht. In de tijd zelf sprak men vaak van 'courtvergaderingen' en van 'courten'. Deze benaming was mogelijk van deze rechtbank-functie afgeleid. Als regel kozen beide partijen in een conflict 'goede mannen', ook wel 'rechters' genoemd, die een 'vonnis' opstelden. Hun voorstel werd tijdens een courtvergadering aan de aanwezige knechts voorgelegd, die er al dan niet mee konden instemmen. Er werden hierbij boetes opgelegd tot een hoogte van drie keer het weekloon van een knecht³⁴. Opmerkelijk is dat ook de bazen zich kennelijk in deze gang van zaken schikten. Dit temeer omdat dit alles officieel verboden was. In Amsterdam werd in 1682 expliciet afgekondigd dat droogscheerders 'onder malkanderen geen straffe mogen oefenen'³⁵, in 1710 werd hen nogmaals verboden elkaar 'op hare wijze ... af te straffen ofte daarover te compenseren (= beboeten, schikken)³⁶.

De tweede functie van een courtvergadering was dat er over acties kon worden overlegd. Af en toe vinden we enige informatie die ons een idee geeft hoe het daarbij toging. Tijdens de beweging te Leiden in juni 1643, nadat het duidelijk was geworden dat de uitgang niet zou worden doorgezet, kwamen bijvoorbeeld 400 droogscheerders bijeen buiten de Hogewoertse poort. Een van de aanwezigen deed een voorstel om 'voor alsdoen niet te werken'. Vervolgens werd er over dit voorstel gestemd. Het werd aangenomen, en de acties werden in de stad voortgezet³⁷. Tot de actie te Amsterdam in 1691 werd besloten in een vergadering van 200 knechts buiten de Raampoort. Men ging in staking, maar zond ook iemand naar Leiden om inlichtingen in te winnen over de daar betaalde lonen³⁸. Vaak waren er leiders, zoals de droogscheerder die tijdens een vergadering te Leiden in 1716 'op de tafel stond' en de 200 aanwezige knechts toesprak³⁹. Stemmen over voorstellen, zoals te Leiden in 1643 was vast onderdeel van de besluitvorming. Zo valt ook in een Leidse notitie uit 1767 te lezen dat een halve eeuw eerder door de knechts een bepaalde wijze van scheren was afgewezen, hetgeen toen was 'opgestemd'⁴⁰. En er zijn meer voorbeelden te geven.

REKESTEN

Een aantal Amsterdamse timmerlieden diende in 1630 een rekest in bij het stadsbestuur. Dat was op zichzelf niet uitzonderlijk. Het indienen van een rekest was de gebruikelijke manier waarop een burger zich in die tijd tot de overheid

34 Dekker, *Arbeidsconflicten*, 73-75.

35 *Handvesten*, III, 1349.

36 *Ibidem*, 1351.

37 Vergelijk noot 29.

38 Vergelijk noot 1.

39 Dekker, 'Arbeidsconflicten', 76.

40 *Ibidem*, 74; vergelijk noot 58.

wendde. Wel merkwaardig was de ondertekening: de indieners hadden hun namen in een cirkel gezet. De reden was dat op die manier niemand als eerste ondertekenaar kon worden beschouwd. Deze voorzorgsmaatregel was genomen met het oog op de inhoud van het verzoek: men vroeg loonsverhoging⁴¹. Veel acties van arbeiders waren niet zozeer gericht tegen de werkgevers, maar tegen de overheid. Immers, de overheid reguleerde in veel beroepen de hoogte van het loon en andere arbeidsvoorwaarden. Elke verandering vereiste dus eveneens overheidsingrijpen. Aan het indienen van een verzoekschrift kleefden echter problemen. Niet alleen kon er onzekerheid zijn over de vormvereisten — moest zo'n rekest bijvoorbeeld worden opgesteld bij een notaris of niet? —, maar ook was er een zeker risico aan verbonden. Wanneer de inhoud van een verzoekschrift de overheid onwelgevallig was, kon de reactie sterker zijn dan alleen een afwijzing: het indienen kon worden beschouwd als een subversieve daad. Juristen hebben zich gebogen over de vraag wanneer een rekest als subversief moest worden beschouwd en wanneer niet, maar er uit gekomen zijn ze niet⁴². Overigens, in veel gevallen werd een verzoek als dat van de timmerlieden ontvankelijk verklaard, en het kwam voor dat zo'n actie succes had⁴³.

Deze vorm van actie bleef echter iets ambivalents houden, zoals blijkt uit gebeurtenissen te Amsterdam in 1744. De reeds stakende katoendrukkers werd in dat jaar door een advocaat afgeraden alsnog een rekest in te dienen. Hij zei dat ze dit wel hadden kunnen doen vóórdat ze in staking waren gegaan, 'maar nu, dewijl sij uyt 't werk waren gescheiden, sulcx niet konde doen'⁴⁴.

WERKSTAKINGEN

Tijdens een courtvergadering kon besloten worden het werk neer te leggen. Het woord werkstaking kende men niet, maar de term 'uyscheydingh', kan als zeventiende-eeuws synoniem worden beschouwd⁴⁵. In elk geval is het principe van de moderne werkstaking in vele acties duidelijk herkenbaar: men legde het werk neer als pressiemiddel om eisen kracht bij te zetten. Te Alkmaar wilden in 1617 de droogscheerders 'meerderinge van arbeytsloon ... ofte zij anders niet en wilden wercken'⁴⁶. In 1637 hadden de Goudse droogscheerders een 'complot' gemaakt 'van niet te willen wercken dan voor achtien stuyvers daechs in plaetse van veertien ofte vijftien stuyvers die sy tot noch toe genoten hebben'⁴⁷. In 1648 hadden de

41 Oldewelt, *Zelfkant*, 50 (GA Amsterdam, RA 298, f. 157v).

42 Koninklijke bibliotheek, handschrift 133 M 12, 303.

43 Zie bijvoorbeeld Van Dillen, *Bronnen*, I, no. 451.

44 R. M. Dekker, 'De staking van de Amsterdamse katoendrukkersknechts in 1744', *Textiel-Historische Bijdragen*, XXVI (1986) 24-38, 31.

45 Vergelijk noot 1.

46 GA Alkmaar, Notarieel Archief (NA) 52, dd. 8 december 1617. Met dank aan drs. G. Valk die mij op deze bron wees.

47 GA Gouda, stad 326, f. 146; ook: 316, f. 114v. Met dank aan drs. J. Ouvry die mij op deze bron wees.

Leidse droogscheerders een 'gemeen complot' gemaakt om niet te werken⁴⁸. In 1718 wilden de Leidse droogscheerders 'door ledig te zitten alle winkels [=werkplaatsen] dwingen stil te staan'⁴⁹. Uit het verloop van deze en andere acties blijkt dat het stoppen met werken niet impulsief gebeurde met als doel de handen vrij te hebben voor oproerige betogingen, maar dat het daarentegen als een zuiver instrumenteel middel werd toegepast om bepaalde doelen te bereiken. Het is moeilijk uit te maken of stakingen al dan geen succes hadden, maar vermoedelijk was dat dikwijls het geval. Nader onderzoek heeft uitgewezen dat dit met enige zekerheid is te zeggen van acties te Leiden in de achttiende eeuw⁵⁰. Deze wetenschap droeg ertoe bij dat de werkstaking weloverwogen werd toegepast. Deze rationaliteit blijkt soms ook uit de planning: in 1628 gingen de Amsterdamse droogscheerders in staking op het moment dat de vloten naar de Oostzee en Rusland op het punt stonden te vertrekken en de lakenkopers zo snel mogelijk grote partijen afgewerkt laken wilden verschepen⁵¹. Kortom, tussen de werkstaking in de zeventiende en achttiende eeuw en die in de twintigste eeuw bestaan meer overeenkomsten dan verschillen.

Werkstakingen kwamen ook bij verschillende andere beroepsgroepen voor. Tijdens een vergadering buiten de stad Leiden kwamen op 11 mei 1701 800 tot 900 lakenwevers bijeen, die besloten 'dat [ze] niet zouden werken zonder meerder loon'⁵². Tijdens een bijeenkomst in een herberg in dezelfde stad, op 2 juli 1724, besloten 25 tot 30 kousenwevers niet voor minder dan 11 stuivers per dag te werken⁵³. De Amsterdamse katoendrukkers, die in mei 1744 in staking gingen, lieten hun looneisen zelfs drukken⁵⁴. Dit is vermoedelijk het oudste stakingsmanifest in ons land. In mei 1670 gingen steenhouwersknechts in staking onder het motto: 'Mannen, wij connen voor soo wijnich loon niet arbijden'⁵⁵. De motieven golden meestal het loon, soms andere arbeidsvoorwaarden. Een uitzondering vormt de actie van Amsterdamse sloopstimmerlieden in november 1597, die staakten uit protest tegen het in dienst nemen van arbeiders uit Edam⁵⁶. Dat er binnen bedrijfstakken wrijvingen bestonden tussen autochtonen en van elders afkomstige arbeiders kwam vaker voor, maar dat dit leidde tot een actie als deze was ongebruikelijk.

Deze stakingen kenden, evenals die van de droogscheerders, een zekere mate van organisatie. De grote actie van de Leidse lakenwevers uit 1701 begon op

48 LTN IV, no. 366, dit is: GA Leiden, RA 3-15, f. 41, het origineel is deels onleesbaar; voor 'verbond' in de transcriptie leze men: 'complot'.

49 Dekker, 'Arbeidsconflicten', 77.

50 *Ibidem*, 84-85.

51 Van Dillen, *Bronnen*, II, xxiii.

52 Dekker, 'Arbeidsconflicten', 76.

53 *Ibidem*, 11.

54 Dekker, 'De staking van de Amsterdamse katoendrukkersknechts', 30.

55 Van Dillen, *Bronnen*, III, no. 1719 en 1720. GA Amsterdam RA 319, f. 137v-138, NA 2496, acte dd. 8 mei 1670.

56 GA Amsterdam, NA 78 f. 171-172, uitgegeven in *Handelsblad* 13 mei 1912.

Nieuwjaarsdag met een vergadering waarop 1000 tot 1100 deelnemers aanwezig waren. Zij besloten geld op te halen om bij een notaris een rekest met looneisen op te laten stellen. Een week later kozen de wevers zelfs een permanent bestuur, acht, later zestien, 'hoofden of sprekers'. Iedere 24 uur werden nieuwe leiders gekozen om repressie door de overheid te bemoeilijken⁵⁷. De Amsterdamse katoendrukkers kozen in 1744 zes leiders die 'de directie van het werk' hadden. Zij werden gekozen omdat ze 'wat meer verstand' hadden dan de anderen, en omdat ze 't best lezen en schrijven' konden. De verkiezing geschiedde 'bij stemming', zoals door de knechts werd benadrukt, en niet bij loting. Een stemprocedure garandeerde onder meer dat alle knechts een deel van de verantwoordelijkheid droegen⁵⁸.

Er was een actietype dat zich onderscheidde van de hierboven beschreven acties, namelijk stakingen die uitsluitend gericht waren tegen de overheid. Dit waren acties van zelfstandige ambachtsmeesters, soms in gildeverband handelend, die zich verzetten tegen door de overheid opgelegde regelingen bijvoorbeeld betreffende prijzen van produkten. Bakkers staakten soms als de overheid de broodzetting, de vastgestelde broodprijs, zo laag maakte dat zij weinig of geen winst meer maakten, zoals in 1479 te Amsterdam⁵⁹. In 1576 waren de Rotterdamse slaggers 'heure neeringe schortende' vanwege nieuwe belastingen⁶⁰, in 1602 belegden Leidse waarden een verboden vergadering in verband met de door de stad vastgestelde prijs van bier⁶¹. In 1651 deden de Dordtse smeden 'de roede voor de schoorsteen' en sloten hun werkplaatsen 'een tijd lang', omdat het stadsbestuur een voor het gilde ongunstige regeling had getroffen. Hier stonden dus werkgevers en werknemers niet tegenover elkaar. Integendeel, ze waren vaak eensgezind in hun houding, en de Dordtse smeden gaven tijdens de staking zelfs een uitkering aan hun knechts⁶².

De werkstaking verdween als actievorm van stedelijke arbeiders en ambachtslieden na het midden van de achttiende eeuw. De laatste actie van droogscheerders vond te Amsterdam plaats in 1765, de laatste actie van een andere beroepsgroep in 1759 te Rotterdam, een staking van sloopstimmerlieden⁶³. Op het platteland was er echter een groep arbeiders met een eigen traditie van collectieve actie: de arbeiders die werkten bij de aanleg van dijken. Een actie van grondarbeiders bij dijkwerkzaamheden op Overflakkee in 1762 begon met het 'samenrotten' van honderd man, voornamelijk arbeiders uit Duitsland, die volgens de bedijkers de bedoeling hadden om 'de dagloonen tot een willekeurige hoogte te doen stijgen'. Ze gooiden onder meer wagens omver, maakten gereedschap onklaar, en eisten gratis drank. Ze dwongen 200 anderen hun arbeid te staken. Na enkele dagen wisten 24

57 Dekker, 'Arbeidsconflicten', 76.

58 *Idem*, 'De staking van de Amsterdamse katoendrukkersknechts', 30.

59 A. J. M. Brouwer Ancher, *De gilden* ('s-Gravenhage, 1895) 142.

60 'Stakende vleeshouwers in 1576', *Rotterdams Jaarboekje* (1922) 98.

61 GA Leiden, RA 3-5, f. 225 vlg.

62 GA Dordrecht, handschrift 135a.

63 *Nederlandse Jaarboeken* (1759) 748-749.

soldaten de orde te herstellen⁶⁴. Soortgelijke gebeurtenissen vonden in 1776 plaats te Berkel en Rodenrijs, ook daar ging het om Duitsers⁶⁵. Deze acties hebben veel meer dan de stedelijke acties overeenkomsten met oproeren. Vermoedelijk vormden deze arbeiders een gesloten gemeenschap met een eigen cultuur en tradities. Dat die tradities diep geworteld waren, zullen we hierna nog zien.

VUILVERKLARING

Een actie had slechts kans van slagen wanneer de deelnemers solidair waren. Het besluit te staken werd doorgaans genomen op vergaderingen, waarbij de minderheid zich bij de meerderheid diende neer te leggen. Dat ging echter niet altijd even gemakkelijk. Dikwijls moest de solidariteit worden afgedwongen en werd er pressie uitgeoefend op werkwilligen om mee te doen. Weigerden zij, dan werden ze, zoals hiervoor gezegd, vuil verklaard. De eerste keer dat we deze term tegenkomen is in 1691. Men sprak ook van 'eerloos' of 'tot schelm' verklaren. Deze woorden zijn veelzeggend. Eerloosheid was verbonden met bepaalde beroepen, zoals dat van scherprechter of vilder, en etnische minderheden zoals zigeuners. Ook misdadigers verloren hun eer; 'verlies van eer' werd soms expliciet in vonnissen vermeld. Eer was in de zeventiende en achttiende eeuw dus een kostbaar bezit, en eerloos zijn, betekende dat men uit de gemeenschap was gestoten⁶⁶.

Het eerste voorbeeld van dit soort acties dateert uit 1616; in de Amsterdamse keur van dat jaar lezen we dat werkwilligen niet alleen werden bedreigd met 'harde dreigementen', maar ook met geweld⁶⁷. Ook in de keur van 1626 wordt gesproken over 'onbehoorlijkce dreijgingen ende attentaten tegens dengeenen die goetwillijcken genegen zijn geweest in haer wercken te continueren'⁶⁸. Tijdens de staking in 1643 in Leiden vonden verschillende confrontaties plaats, waarbij veel 'fenijn' werd 'uytgespooghen'⁶⁹. Stakers gingen naar werkplaatsen waar werd doorgewerkt en riepen: 'Heruyt, ghij schelmen, laet eerlijke luyden innekomen'. Tijdens een staking in 1648 raakten in een Leidse herberg twee droogscheerders, een staker en een werkende, verwickeld in een woordenwisseling, die in het donker, bij het klokhuis van de Pieterskerk werd voortgezet met een vechtpartij, waarbij de staker riep 'sta vast, ghij schelm' en zijn tegenstander met een mes een jaap in het gezicht toebraacht⁷⁰. Ook in Gouda in 1637 ging het warm toe, de stakende droogscheerders

64 Algemeen Rijksarchief, Den Haag (ARA), Hof van Holland (HH) 5480 (26). Over dergelijke acties in Zeeland: *Nederlandse Jaarboeken* (1773) 795.

65 W. Sonneveld, 'Van een staking in 1776', *Nederlandse Historiën*, VII (1973) 277-280.

66 A. Blok, 'Infame beroepen', *Symposion*, III (1981) 104-139. Over het begrip eer ook: P. Burke, *The Historical Anthropology of Early Modern Italy* (Cambridge, 1987).

67 Van Dillen, *Bronnen*, II, no. 343.

68 *Ibidem*, II, no. 1057.

69 GA Leiden, RA 3-13, f. 211-212.

70 GA Leiden, RA 3-M, f. 109-109v.

werd tenminste verboden de werkwilligen op straat 'met messen te aggresseren, te grijpen, te quetsen'⁷¹.

Tijdens grote stakingen, zoals de 'generaale uytscyheyding' van 1691 te Amsterdam, waren zulke acties, thans dweilacties genoemd, gebruikelijk. Groepen stakers liepen door de stad, van werkplaats naar werkplaats, om te controleren of het stakingsconsigne werd opgevolgd. In Amsterdam in 1710 werd het expliciet verboden 'troepsgewijs door de stad te marcheeren, de werkende gasten van haare winkels af te roepen'⁷².

Nagespogen worden, beschimpt en 'op vergaande wijs veracht', dat waren de risico's die een vuilverklaarde droogscheerder liep, nog afgezien van het feit 'dat niemand van de anderen met hem zoude willen drinken'⁷³. Dat drinken was belangrijk; gezamenlijk drinken bevestigde de solidariteit. Uitgenodigd worden te drinken, 'al was 't een drink water'⁷⁴, was het ritueel waarmee een individuele vuilverklaring beëindigd werd. De straf die een vuilverklaarde droogscheerder werd opgelegd, werd dan ook gewoonlijk uitgedrukt in bier of jenever.

De vuilverklaring werd ook in andere groepen arbeiders toegepast als middel om solidariteit af te dwingen. We vinden het bij de Leidse schrobbelaars (wolkamers) in 1770, bij de Amsterdamse katoendrukkers in 1744⁷⁵. Het systeem van bestraffing en afkoping was ongetwijfeld hetzelfde als bij de droogscheerders. In 1657 werden de wevers die onder een bepaald loon werkten tot 'schelm' verklaard⁷⁶. In 1670 riepen knechts in een steenhouwerij een staking uit met de woorden 'De duyvel haelt hem die het minder doet als f7,- of dien dat doende sal geeven een half vat bier'⁷⁷. Werkwilligen werden bovendien bedreigd met in het water gegooid te worden. Solidariteit werd inderdaad met geweld afgedwongen onder de Leidse wevers in 1701, toen stakers het huis van een doorwerkende wever binnenstormden met getrokken messen⁷⁸. Zo'n situatie lijkt een uitzondering te zijn.

Over andere takken van nijverheid is de informatie schaarser. De Amsterdamse wevers hadden in 1657 een 'ligue en alliantie'⁷⁹. De hoedenmakers werd tussen 1657 en 1723 herhaaldelijk verboden 'hare medeknechts geen boeten noch straffen (te) sullen afnemen ofte opleggen'⁸⁰. De Leidse schrobbelaars kenden, tenminste in het derde kwart van de achttiende eeuw een soortgelijke situatie⁸¹. In de Amsterdamse suikerraffinaderij tenslotte, werd in 1670 gesproken over de 'complotterij'

71 Vergelijk noot 47.

72 *Handvesten*, III, 1351.

73 Dekker, 'Arbeidsconflicten', 74.

74 *Ibidem*, 76.

75 *Ibidem*, 79; Dekker, 'De staking van de Amsterdamse katoendrukkersknechts'.

76 Van Dillen, *Bronnen*, III, no. 1384.

77 *Ibidem*, no. 1719 en 1720. GA Amsterdam, RA 319, f. 317v-138, NA 2496, acte dd. 8 mei 1670.

78 Dekker, 'Arbeidsconflicten', 76.

79 Vergelijk noot 76.

80 *Handvesten*, III, 1264, 1266.

81 Dekker, 'Arbeidsconflicten', 75.

van de knechts, een term die ons uit de droogscheerderij ook bekend is⁸². Deze incidentele gegevens wettigen de veronderstelling dat onder deze groepen arbeiders eenzelfde situatie bestond als bij de droogscheerders, dat wil zeggen permanente sociale controle via het systeem van de vuilverklaring.

De vuilverklaring was een wapen dat niet alleen gebruikt werd tijdens grootscheepse acties, maar waar ook in meer alledaagse situaties naar gegrepen werd. Er werd te Leiden in de achttiende eeuw geklaagd dat er om 'bagatellen' vuilverklaringen werden uitgedeeld. In 1702 werd een droogscheerdersknecht vuilverklaard omdat zijn vrouw iemand had aangegeven, die illegaal varkens hield. Wanneer hij op zijn werkplaats zou blijven werken, zo werd hem voorgehouden, dan zou 'de gehele winkel voor vuil worden gehouden'⁸⁴. De vuilverklaring had dus wellicht een veel bredere betekenis als sociaal reguleringsmechanisme. Helaas is het uiterst moeilijk hierover meer informatie te vinden.

PERMANENTE ORGANISATIES?

Dat de droogscheerders in Amsterdam en Leiden regelmatig in actie kwamen, is des te opmerkelijker omdat een formele organisatie ontbrak. Er was niets dat zich laat vergelijken met een moderne vakbond. Belangenorganisaties van knechts waren verboden in de Republiek. Wel bestonden er in sommige steden enkele 'beurzen' of 'bussen', waar knechts lid van konden worden, maar dit waren uitsluitend ziekte- en begrafenisfondsen⁸⁵. De sociale basis voor de acties was gelegen in de informele netwerken van de arbeiders. Deze relaties waren bepaald door het beroep. De droogscheerders vormden bij uitstek een hechte gemeenschap. Men zag elkaar niet alleen op de werkplaats, maar had ook daarbuiten vaste ontmoetingsplaatsen, zoals in de 'vaantjes' te Leiden. Ook de kennis over eerdere acties was belangrijk. Er bestond een traditie. Toch moest elke actie bijna vanaf de grond worden opgebouwd. Het systeem van courten, staken en vuilverklaren bleek echter goed te kunnen functioneren zonder verenigingen met statuten, bestuur en een officieel lidmaatschap.

Vooraf het ontbreken van een stakingskas moet echter een probleem zijn geweest. Wel was er soms een aanzet tot de vorming hiervan. In 1710 werd de stakende Amsterdamse droogscheerders verboden 'eenig geld van hun medegasten op te haaien of te laten intekenen'⁸⁶. De katoendrukkers gingen eveneens over tot het instellen van een stakingskas, een 'gemene beurs', zoals men dat noemde. Degenen die doorwerkten bij bazen die het geëiste loon betaalden, gaven een deel van hun weekloon aan de arbeiders die staakten bij de bazen die weigerden dit loon te

82 Van Dillen, *Bronnen*, III, no. 1719, 1720.

83 Dekker, 'Arbeidsconflicten', 74.

84 GA Amsterdam, NA 6237, 1343, acte dd. 11 november 1702; vergelijk 1517.

85 Timmer, *Knechtsgilden*.

86 *Handvesten*, III, 1349.

betalen. Men ging twee keer over tot inning en distributie⁸⁷. De Leidse kousenwevers die in 1724 staakten hadden eenzelfde afspraak gemaakt⁸⁸.

Interessant ook is het bestaan van contacten tussen arbeiders in diverse steden. Alleen voor de vollers in de eerste periode en de droogscheerders in de tweede periode zijn hierover gegevens. Bij de vollers bestonden in 1500 aanwijsbare interstedelijke contacten⁸⁹. De droogscheerders organiseerden in de jaren 1636 tot 1639 stakingen in verschillende steden: Leiden, Amsterdam, Haarlem, Hoorn, Gouda en Rotterdam, en dat wijst misschien op onderling contact⁹⁰. Zeker is dat in 1700 Amsterdamse knechts naar Leiden reisden om daar als 'rechter' in courtvergaderingen op te treden⁹¹. In 1741 schreven de Amsterdamse knechts aan hun Leidse collega's een brief met het verzoek 'met ons een lijn te trekken, of de getrouwe broederschap zou met ons uit zijn'⁹².

ARBEIDERSACTIES EN POLITIEKE ACTIES

In de zeventiende en achttiende eeuw vonden verschillende politieke bewegingen plaats, zoals die van de doelisten in de jaren 1747-1749 en van de patriotten in de jaren 1784-1787. Ook het gewone volk kwam in deze jaren in actie, onder meer door het indienen van rekesten en het houden van betogingen⁹³. In verschillende Hollandse steden hielden actievoerders regelmatig vergaderingen en ontstonden informele organisaties. In het najaar van 1748 vonden bijvoorbeeld in Haarlem vergaderingen plaats van onder meer wevers en twijnders, ze hadden zelfs een eigen 'vergaderhuys', waar men onder meer rekesten aan de overheid opstelde. De beweging had tien of twaalf hoofden, terwijl vier mannen optraden als gecommiteerden, dat wil zeggen gekozen vertegenwoordigers naar buiten. In Leiden was deze volksbeweging nog veel hechter georganiseerd dan in Haarlem. Daar waren in alle

87 Dekker, 'De staking van de Amsterdamse katoendrukkersknechts', 31.

88 *Idem*, 'Arbeidsconflicten', 77.

89 GA Haarlem, stad Dictum Hof van Holland dd. 31 maart 1500, verbod van inter-stedelijke vergaderingen van vollers.

90 Vergelijk noten 28, 31 en 47; GA Rotterdam, stad 496, bladzijde 211, keur dd. 17 november 1638; Posthumus, *Bescheiden lakenbereiders*, no. 7 (betreffende Haarlem); *Ibidem*, no. 5, 6, 8 (betreffende Hoorn).

91 Dekker, 'Arbeidsconflicten', 80.

92 *Ibidem*, 80.

93 A. J. Zondergeld-Hamer, 'De houding van de Rotterdammers tijdens de gebeurtenissen van 1747 en 1748', *Rotterdams Jaarboekje* (1971) 245-320; J. A. F. de Jongste, *Onrust aan het Spaarne. Haarlem in de jaren 1747-1751* (s.l., 1984) 246-249. Over de rol van het gewone volk in de patriotentijd: I. van Manen en K. Vermeulen, 'Het lagere volk te Amsterdam in de strijd tussen patriotten en oranjegezinden, 1780-1800', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, VI (1980) 331-356 en VII (1981) 3-43; W. te Brake, 'Revolution and the Rural Community in the Eastern Netherlands', in: L. A. Tilly en Ch. Tilly, ed., *Class Conflict and Collective Action* (Beverly Hills, 1981) 27-53; *Idem*, 'Violence in the Dutch Patriot Revolution', *Comparative Studies in Society and History* (ter perse); *Idem*, 'Popular Politics and the Dutch Patriot Revolution', *Theory and Society*, XIV (1985) 199-222; E. F. M. Sassen, 'Republikeinse kroegpraatjes aan de Maas', *Holland*, XIX (1987) 268-280.

stadswijken 'sprekers' gekozen en lag de leiding in handen van tien 'opperprekers', de Tienmannen'. Tijdgenoten en historici hebben gesuggereerd dat achter de schermen regenten de touwtjes in handen hadden, maar vermoedelijk was er vaker sprake van pogingen tot bijsturen. Ook meent men dat de organisatiestructuur geënt was op die van de schutterij, maar bij nadere beschouwing vertonen met name de 'gecommitteerden'-bewegingen ook overeenstemming met de acties van arbeiders. Hieruit valt tevens te verklaren waarom deze beweging in 1749 nergens beter georganiseerd was dan in Leiden en Amsterdam, de steden waar vanouds de informele organisaties van arbeiders het hechtst waren. Michael Sonenscher heeft onlangs verband gelegd tussen de wijze waarop de jacobijnen zich tijdens de Franse revolutie organiseerden en de 'democratie van de werkplaats'⁹⁴. Onderzoek naar het verband tussen de Hollandse arbeiderscultuur en de bewegingen van doelisten en patriotten kan evenzeer een nieuwe richting voor het historisch onderzoek openen.

EEN EUROPESE PRE-INDUSTRIELE ARBEIDERSCULTUUR?

De 'pre-historie' van het proletariaat wacht nog op haar geschiedschrijvers, constateerde Steve Kaplan in 1979 in een artikel over arbeidersprotest in Frankrijk in de achttiende eeuw⁹⁵. Sindsdien zijn echter een drietal belangrijke studies verschenen, van C. R. Dobson en John Rule, over Engeland en van Andreas Griessinger over Duitsland⁹⁶. Deze studies beperkten zich, net als het artikel van Kaplan, tot de achttiende eeuw. Een gevolg is dat deze auteurs te weinig oog hebben voor de historische achtergrond van de door hun behandelde materie, en te snel geneigd zijn de achttiende-eeuwse acties te zien als een voorspel voor de moderne arbeidersbeweging van de negentiende en twintigste eeuw. Het woord

94 M. Sonenscher, 'The Sans-culottes of the Year II: Rethinking the Language of Labour in Revolutionary France', *Social History*, IX (1984) 301-328. Vergelijk C. J. Calhoun, 'The Radicalism of Tradition: Community Strength or Venerable Disguise and Borrowed Language?', *American Journal of Sociology*, LXXXVIII (1983) 886-915.

95 S. Kaplan, 'Réflexions sur la police du monde du travail, 1700-1815', *Revue Historique*, CIII (1979) 17-77.

96 C. R. Dobson, *Masters and Journeymen. A Prehistory of Industrial Relations, 1717-1800* (Londen, 1980); J. Rule, *The Experience of Labour in the Eighteenth Century Industry* (Londen, 1981); A. Griessinger, *Das symbolische Kapital der Ehre. Streikbewegungen und kollektives Bewusstsein deutscher Handwerksgezellen im 18. Jahrhundert* (Frankfurt aan de Main, 1981); vergelijk A. Griessinger en R. Reith, 'Obrikeitliche Ordnungskonzeptionen und handwerkliches Konfliktverhalten im 18. Jahrhundert. Nürnberg und Würzburg im Vergleich', in: R. S. Elkar, ed., *Deutsches Handwerk in Spätmittelalter und früher Neuzeit* (Göttingen, s.a.) 117-180; A. Griessinger, 'Streikbewegungen im deutschen Baugewerbe an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert. Eine vergleichende Analyse', in: *II Internationales Handwerksgeschichtliches Symposium, 1982, Ungarische Akademie der Wissenschaften* (Veszprem, 1983) 315-336. Over de Zuidelijke Nederlanden: J. Vermaut, 'De wolkammers te Brugge. Hun aandeel in de sociale beroeringen tijdens de 17e en 18e eeuw', *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis, gesticht onder de benaming Société d'Emulation*, XCVIII (1961) 5-47.

'prehistory' dat ook Dobson hanteert, is veelzeggend. De achttiende-eeuwse acties worden gezien als een startpunt, vergeten wordt dat ze in menig opzicht ook een eindpunt zijn. Herfsttij is als karakterisering even toepasselijk als pre-historie. Een tweede tekortkoming is dat de auteurs zich strikt aan de landgrenzen houden. Van eikaars werk hebben zij geen kennis genomen. Wat als typisch Frans of Engels wordt beschouwd, is echter vaker typisch Europees te noemen.

De genoemde publikaties stellen ons wel in staat ons een beeld te vormen van deze arbeiderscultuur, althans zoals die in de achttiende eeuw bestond. Zo onderscheidden de Franse droogscheerders in Sedan zich in de achttiende eeuw niet van hun vakgenoten in Leiden en Amsterdam. In 1750 besloten ze in een vergadering tot een *cessation générale* (staking), ze kozen *députés* (gedelegeerden), en werkwilligen noemden ze *sale* (vuil)⁹⁷. Ook in andere ambachten vonden zulke *cabales* (acties, werkstakingen) regelmatig plaats. Ze duurden van enkele uren tot enkele dagen. Af en toe werd er een *bourse commune* (gemene beurs, stakingskas) ingesteld. Sommige ambachten kenden een permanente organisatie: *compagnonnages* of *confréries*. *Compagnonnades* waren verenigingen van knechts. *Confréries*, in oorsprong religieuze broederschappen, hadden dezelfde functie, maar waren iets minder hecht georganiseerd. Beide vormen van vereniging waren officieel verboden, maar werden getolereerd. Ze kunnen tot op zekere hoogte vergeleken worden met latere vakverenigingen, mits men bedenkt dat het sociale aspect, compleet met inwijdingsritten, belangrijker was dan dat van de belangenbehartiging. *Cabarets* (kroegen) namen een centrale plaats in. De revolutie bracht weinig verandering. De befaamde wet van Le Chapelier tegen arbeidersverenigingen hulde slechts de oude verbodsbepalingen in een nieuw jasje, terwijl de stilzwijgende tolerantie bleef voortbestaan.

Ook in Duitsland waren acties van arbeiders een bekend fenomeen. Ook hier werd het besluit tot staking bijna altijd genomen in een vergadering, vaak in een herberg. Over een actievoorstel werd gestemd en de meerderheid gaf de doorslag. De discipline werd gehandhaafd door werkwilligen voor *unehrlich* (eerloos) te verklaren. Een *geschimpfter Gesell* (vuilverklaarde knecht) liep het risico met geweld in het gareel te worden gebracht. De acties in Duitsland verliepen als regel gedisciplineerd, al namen ze, net als in Frankrijk, soms het karakter van *charivari* (ketelmuziek) aan. In Hamburg werd een optocht van stakers in 1791 bijvoorbeeld voorafgegaan door muzikanten. De Duitse knechts hadden eigen organisaties die op regionaal niveau hechte contacten hadden. De actiebereidheid was in de achttiende eeuw zeer groot, maar door sterkere repressie werd deze minder in de loop van de tijd.

In Engeland waren de arbeiders nog beter georganiseerd dan in Duitsland en Frankrijk. In veel ambachten hadden de knechts *box clubs* (beursen) met als doel onder meer onderlinge bijstand bij ziekte. Echter, in de praktijk ging de belangen-

97 G. Gayot, 'La longue insolence des tondeurs de draps dans la manufacture de Sedan au XVIIIe siècle', *Revue du Nord*, LXVIII (1981) 105-134.

behartiging veel verder. De Londense kleermakers hadden in 1700 vijf *clubs*, die zich verenigd hadden in een centrale bond. Vijftig jaar later bestond er een federatie van 40 *clubs* met gekozen gedelegeerden en een uitvoerend bestuur. Stakingen vonden regelmatig plaats in diverse takken van nijverheid. Tussen 1717 en 1800 telde Dobson er 383 in heel Engeland. Ook hier waren herbergen een centraal punt en werden werkwilligen door dwang in het gareel gebracht: ze kregen het stigma *foul* (vuil). Soms hadden stakingen ook hier een feestelijk element, zoals bij de kolendragers, die in 1768 een demonstratieve optocht in Londen lieten voorafgaan door een vlag, trommels en violen. De *Combination Acts* van 1799 en 1800 verboden verenigingen van arbeiders die dit soort activiteiten organiseerden, maar lieten de oude *box clubs* ongemoeid.

De overeenkomsten tussen deze onderzoeksresultaten zijn treffend. Hoewel de terminologie van land tot land verschilde, vertoonden de acties van arbeiders grote overeenkomsten. In feite kan West-Europa in dit opzicht als een eenheid worden beschouwd. De Hollandse acties, met de vergaderingen, het stemmen, het kiezen van leiders, het vuilverklaren, de werkstaking, de 'gemene beurzen' en de herberg als actiecentrum, passen geheel in deze pre-industriële arbeiderscultuur. Een bijkomend argument is dat de Hollandse arbeiders voor een groot deel afkomstig waren van buiten de Republiek. De Amsterdamse droogscheerder die de staking in 1691 leidde en wiens woorden dit artikel openden, kwam uit Duitsland. De Leidse kousenwevers die in 1724 in actie kwamen, waren merendeels afkomstig uit Frankrijk. De droogscheerders die in 1644 in Leiden werden veroordeeld kwamen uit Duitsland, Frankrijk en Engeland.

Maar behalve overeenkomsten zijn er ook verschillen. De achttiende-eeuwse Engelse *box clubs* maken een modernere indruk dan de Franse *compagnonades*. Terwijl in Engeland, Frankrijk en Duitsland organisaties van arbeiders een hoge graad van organisatie hadden, bleef dit in Holland achterwege. Dit hangt ongetwijfeld samen met de mate van tolerantie. In Holland heerste een repressief klimaat. Bovendien waren hier de werkgevers, althans binnen de lakenindustrie, hechter aaneengesloten dan elders.

De recente literatuur geeft, zoals gezegd, geen aandacht aan de continuïteit van middeleeuwen tot de achttiende eeuw, maar des te meer is er geschreven over de vraag of de negentiende-eeuwse arbeidersbeweging wortelt in de achttiende eeuw. Ten aanzien van Engeland is het thans een geaccepteerd gegeven dat de moderne vakbeweging niet ontstaan is in de nieuwe fabrieken, het produkt van de industriële revolutie, maar in de ambachtelijke werkplaats⁹⁸. W. Sewell heeft onlangs het proces beschreven waarbij de Franse arbeidersorganisaties van het ancien régime zich omvormden tot de vakorganisaties van de negentiende eeuw⁹⁹. In Duitsland

98 E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class* (Harmondsworth, 1968).

99 W. H. Sewell, *Work and Revolution in France. The Language of Labor from the Old Regime to 1848* (Cambridge, 1980). De stelling dat werkstakingen in pre-industrieel Frankrijk fundamenteel verschilden van die in de industriële periode werd onlangs verdedigd in W. M. Reddy, 'The Textile Trade

bestond een dergelijke continuïteit vermoedelijk niet. Enerzijds werden door de steeds sterkere repressie in de loop van de achttiende eeuw de arbeidersorganisaties afgebroken, anderzijds kwam de moderne vakbeweging hier later van de grond dan in Engeland en Frankrijk.

In Nederland is de kloof tussen de arbeidersbeweging van de negentiende eeuw en de informele structuren van de achttiende eeuw zelfs nog groter dan in Duitsland. Na het midden van de achttiende eeuw was er van de actiebereidheid van Hollandse arbeiders weinig of niets meer overgebleven. Met veel industrieën ging het bergafwaarts, en dat geldt zeker voor de textielindustrie, waar van oudsher de meest actieve arbeiders gevonden werden. De moderne industrialisatie zette in Nederland pas laat in en werd pas na 1890 van enige betekenis. Historici zien in de staking van de Amsterdamse scheepstimmerlieden in 1869 de eerste toepassing van deze actievorm in de negentiende eeuw¹⁰⁰. Berusting kenmerkte de houding van arbeiders in de eerste helft van de negentiende eeuw. Werkstakingen waren toen in Nederland een onbekend verschijnsel, Aletta Jacobs bevestigt dat terloops in haar mémoires¹⁰¹. Nederlandse arbeiders zochten in 1869 en volgende jaren hun voorbeeld dan ook niet in het eigen verleden, maar in het buitenland, in Engeland en Frankrijk. Het is typerend dat het zeventiende-eeuwse woord 'uitscheiding' uit de taal verdwenen was. Alle partijen — arbeiders, werkgevers, politici en de pers — bedienden zich dan ook van de woorden *strike* en *grève*. Het woord werkstaking werd pas rond 1900 opgenomen in de Nederlandse taal¹⁰².

Enkele historici wezen er onlangs op dat protestacties van arbeiders al eerder in de negentiende eeuw plaatsvonden, dat wil zeggen, acties van grondarbeiders, zoals bij de aanleg van het Noordhollands kanaal in 1823, of bij de inpoldering van de Zuidpias in Schieland in 1840¹⁰³. Deze acties nemen echter een aparte plaats in. Zij passen in het patroon van de hiervoor beschreven acties van grondarbeiders in 1762 en 1776. Het gaat om dezelfde groep trekarbeiders, die vaak van buiten Nederland afkomstig waren. Deze arbeiders leefden echter in een eigen wereld met een eigen protesttraditie. Het is daarom onwaarschijnlijk dat hun acties een schakel vormden tussen de pre-industriële en de industriële tijd.

and the Language of the Crowd at Rouen 1752-1871', *Past and Present* LXXIV (1977) 62-89, 73. Vergelijk W. H. Reddy, *The Rise of Market Culture. The Textile Trade and French Society 1750-1900* (Cambridge, 1985).

100 Th. van Tijn, 'Het sociale leven in Nederland 1844-1875', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XII (Haarlem, 1977) 131-167, 137 en 162.

101 A. H. Jacobs, *Herinneringen* (Amsterdam, 1924) 11.

102 *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, XV ('s-Gravenhage, 1940) 502-503.

103 J. Sprenger en V. Vrooland, *'Dit zijn mijn heren'. Een onderzoek naar de arbeidsverhoudingen bij de aanleg van het Noordhollands kanaal* (Amsterdam, 1976); I. J. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940* ('s-Gravenhage, 1969) 194; Vergelijk A. Geelhoed, 'Spades are Trumps. Tracking Strikes of Railway Navvies in the Netherlands in the Early Forties of the Nineteenth Century', Paper presented to the Fourth Anglo-Dutch Conference on Industrial Conflict, Newcastle-upon Tyne, Engeland, april 1984. Vergelijk J. Maclean, 'Arbeidsconflicten in de periode 1813-1872', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, V (1979) 292-313.

De raadsheren van de Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland in de achttiende eeuw *

L. VAN POELGEEST

De rechterlijke macht mag zich verheugen in een groeiende belangstelling. Journalisten, politicologen, rechtssociologen en juristen hebben in tal van boeken en artikelen gepoogd de sluiers rond de rechterlijke besluitvorming te verwijderen. De meest opzienbarende publikatie in die reeks was ongetwijfeld de bestseller *The Brethren* die een boeiend, zij het niet bijzonder betrouwbaar inzicht bood in de werkwijze van het US Supreme Court, het Amerikaanse Hooggerechtshof 1. De hoogste Britse rechters, de 'Law Lords', troffen een meer gedegen auteur in A. Paterson die interviews met de rechters zelf gebruikte als basis voor zijn boek 2. Ook de Hoge Raad der Nederlanden kent inmiddels zijn 'pottelijkers'. Hun werk wordt niet vergemakkelijkt door het publiceren van 'dissenting opinions' door de raadsheren, zoals dat in de Angelsaksische wereld gebruikelijk is 3.

De aandacht voor de geschiedenis van de gerechtshoven in de Republiek steekt mager af bij deze activiteiten. Toch kan juist historisch onderzoek ook meer licht werpen op het functioneren van de rechter. Weliswaar ontbreekt de mogelijkheid van interviews maar daar staat tegenover dat bepaalde bronnen van informatie die in het heden niet toegankelijk zijn, wel bestaan voor het verleden, zoals bijvoorbeeld de verslagen van de discussies en stemmingen in de raadkamer. Al eerder signaleerde A. H. Huussen dat de provinciale gerechtshoven van de Republiek stiefmoederlijk zijn bedeed in de literatuur 4. De enige studie van betekenis op dit gebied was lange tijd de dissertatie van J. Sickenga over het Hof van Friesland in de zeventiende eeuw 5. Toen O. Vries een onderscheid aanbracht

* Graag bedank ik A. J. C. M. Gabriëls, D. H. H. Frädrich van Heest, I. Schöffers, J. Th. de Smidt en J. Zuurdeeg voor hun inlichtingen, commentaar en behulpzaamheid bij de voorbereiding van dit artikel.

1 B. Woodward en S. Armstrong, *The Brethren. Inside the Supreme Court* (New York, 1979).

2 A. Paterson, *The Law Lords. How Britain's Top Judges see their Role* (Londen, 1982).

3 H. J. Snijders, *Rechtsvinding door de burgerlijke rechter. Een kwantitatief rechtspraakonderzoek bij de Hoge Raad en de gerechtshoven* (Deventer, 1978); P. Grijpma en C. van Harten, 'De Hoge Raad. Een mysterieuze macht', *Elseviers Magazine*, XLII (1986) 8-23; F. Bruinsma bereidt een studie voor over de Hoge Raad, zie zijn recensie van het boek van A. Paterson in het *Nederlands Juristenblad* (1985) 749-751.

4 A. H. Huussen, 'Jurisprudentie en bureaucratie: het Hof van Friesland en zijn criminele rechtspraak in de achttiende eeuw'. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, XCIII (1978) 243.

5 J. Sickenga, *Het Hof van Friesland gedurende de zeventiende eeuw* (Leiden, 1869).